



# КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

*Періодизація історії Стародавнього Єгипту.  
Джерела давньоєгипетської культури.  
Віхи історії. Писемність.  
Міфологія та культури. Космогонічні концепції.  
Заупокійний культ. Знання.  
Художній світ. Література. Підсумок.*

Цивілізація, що склалась на межі IV - III тис. до н.е. у долині Нілу (Північно - Східна Африка) становить одну з історичних сходинок, спираючись на яку, людство зробило величезний крок у самопізнанні. Найдовша ріка світу дала життя одній з найдавніших в історії людства культур. До кінця I тис. до н.е. ми не маємо достовірної хронології давньоєгипетської історії. Для мешканців цієї країни основою літочислення був час сходження на трон кожного нового правителя. З'ясувати «абсолютні» дати за відсутності календаря з вихідною хронологічною межею майже неможливо. Доводиться користуватись тією схемою історії Єгипту, котру запропонував у III ст. до н.е. єгипетський жрець Манефон. Він жив у часи Птолемеїв I і II, коли Єгипет знаходився під владою Греції. Кожен з трьох томів його праці з історії Єгипту, присвячений окремій епосі або, як він називав, царству. Усього їх три: Давнє царство, Середнє царство, Нове царство. Кожне царство включало 10 династій фараонів (царів), тобто загалом, за Манефоном, було 30 династій. Засновником першої династії вважається напівміфічний цар Міна

(Мін, або Мена). За свідченнями давньогрецького історика Геродота (бл. 480-425 до н. е.), він заснував місто Мемфіс (Мінфі, або Менефер) – столицю об'єднаного Єгипту. Через збудований Міною новий храм головного місцевого бога Птаха єгиптяни називали місто «Хіку-Птах» – «Палац духу Птаха», по-грецьки – «Айгюптос», тобто Єгипет, як стали називати європейці цю країну.

Основним принципом виділення династії за Манефоном є не родова спадкоємність царів, а місце їх походження. На підставі схеми Манефона була розроблена сучасна періодизація, яка має такі складові:

Додинастичний період (до об'єднання країни): до першого століття IV тис. до н.е.

Раннє царство (архаїчний період) – час правління I і II династії (3100 - 2800 рр. до н.е.).

Стародавнє царство: III - VI династії (2800 - 2250 рр. до н.е.).

I Перехідний період: VII - X династії (2250 - 2050 рр. до н.е.).

Середнє царство: XI - XII династії (2050 - 1750 рр. до н.е.).

II перехідний період: XIII - XVII династії (1710 - 1560 рр. до н.е.).

Нове царство: XVIII - XX династії (1580 - 1085 рр. до н.е.).

Пізнє царство: XXI - XXX династії XI - IV ст. до н.е.

Кінцем стародавньої історії Єгипту можна вважати епоху Александра Македонського і Птолемеїв – з 332 р. до н.е. по 30 р. н.е.

## ДЖЕРЕЛА ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ніде, мабуть, межа буття не була настільки очевидною як тут: чорна плодюча земля, нанесена Нілом, контрастувала з мертвими пісками пустель, що вкривали понад 95% території Єгипту. Фактично, вся країна – це велика оаза, площа якої дорівнює лише площі невеликої європейської країни: трохи більше 40 000 кв. км.

Природні межі цивілізації давніх єгиптян на початку їх історії були майже ті самі, що і наприкінці її: Лівійська пустеля – на заході, Аравійська пустеля – на сході, узбережжя Середземного моря – на півночі і так званий Перший поріг Нілу, за яким починається Ефіопія (Нубія) – на півдні. Затиснена безкрайними пісками, безліса стрічка чорної землі довжиною близько 1200 кв. км уздовж русла Нілу та шириною від 1-2-х до 30- 40 км обабіч берегів ріки – таким було поле культурної діяльності найдавнішого населення Єгипту.

Свою ізольованість давні мешканці цієї території переживали як ознаку богообрності. «Кема» або «Та Кемет» – «чорна земля» або просто «чорна» – називали свою країну єгиптяни, відрізняючи її від «Червоної країни» пустель. «Даром Нілу» назвав Єгипет Геродот. «Ріка, що дає життя» – говорили про Ніл самі мешканці цієї країни, підкреслюючи його значення в організації власної практичної й духовної діяльності. Своєрідний водний режим річки задавав ритм культурної активності людства у цьому регіоні.

Упродовж багатьох тисяч років сезонні періоди підйому та спаду води у Нілі були майже незмінними. Пульс Нілу був зафіксований у землеробському календарі єгиптян. Рік розподілявся на три сезони: зима, час розливу ріки, літо. Першим великим кроком у бік цивілізації найдавнішого населення регіону було будівництво оригінальної іригаційної системи. Засвоєння долини Нілу вимагало налагодження водного балансу: рівномірного розподілу води під час розливів ріки, і під час активних сільськогосподарських робіт, позбавлення від зайвої вологи у болотяних узбережжях. У тому вигляді, в якому єгипетська система штучного поливу нам відома, вона склалася у середині IV тис. до н.е. З того часу основу економічного розвитку країни становило землеробство.

З-поміж основних зернових культур Єгипту – ячмінь та емер. Житницею країни традиційно був Верхній Єгипет. Волога Дельта виявилась більш придатною для вирощування льону та деяких сортів пшениці. У Нижньому Єгипті значна увага також приділялась садівництву та виноградарству. Понад усе в Єгипті цінували худобу і домашню птицю. Основне місце у господарстві відігравала велика рогата худоба, причому молочне тваринництво не набуло такого розвитку, як м'ясне.

Головним природним багатством Єгипту був камінь. У горах, які оточували долину Нілу із заходу й сходу, єгиптяни добували вапняк, піщаник, граніт, діорит, базальт, порфір, онікс та інші види каменю, що вживалися як будівельний матеріал, а також для виготовлення статуй, посуду й найрізноманітніших речей. З давніх часів єгиптянам були відомі свинець, мідь, золото, а згодом і залізо. Особливо великого поширення набула мідь, яку завозили з Синайського півострова.

Звичайно, не слід пояснювати специфіку давньоєгипетської культури тільки особливостями її еколого-географічного середовища. Але стабільність і регулярність життєво важливих природних процесів вплинули на те, що в шкалі давньоєгипетських цінностей одне з найважливіших місць посідають усталеність, довговічність, непорушність.

Найдавніші сліди присутності людини на берегах Нілу відносяться до кінця палеоліту – близько 10 тис. р. до н.е. Перехід до осідлого образу життя відбувся тут між VI і V тис. до н.е., коли стає складається міський спосіб життя, очевидно ставала майнова диференціація, формувалась суспільна ієрархія. Невеличкі за розмірами, щільно забудовані міста Давнього Єгипту не були самостійними державами, а входили як економічні одиниці в адміністративні об'єднання – «номи», як називали їх греки, або «сепат», як говорили самі єгиптяни. Протягом IV тис. до н.е. номи надавали більше можливостей ефективного використання ресурсу нільських розливів через будівництво єдиної для всіх поселень мережі водозабезпечення. Поступово визначились лідери, яким вдавалося розширити свій контроль над територіями долини. Наприклад, у районі Дельти такими стали Саїс, Метеліс, потім Леополь, Геліополь, згодом Бусіріс, Буто та ін. У верхній течії Нілу, хоч і повільніше, але теж складається конфедерація міст Коптоса, Едфу, Елефантини, Тентиру, Нубту, Абідосу (Тіну) на чолі з Нехеном.

Ініціатива об'єднання земель долини Нілу належить правителям Верхнього Єгипту. Однак Південь і Північ не відразу злились у єдиному потоці державотворення. Хитка рівновага інтересів обох складових новоутвореного царства час від часу порушувалась,

нагадуючи про взаємозалежність регіонів. Ієрогліф, яким означали в історичні часи Єгипет, мав вигляд подвоєного знака «країна». Правитель об'єднаної країни прийняв титул «Царя Верхнього й Нижнього Єгипту» або «Господар обох Країн».

Єгиптяни були переконані, що їх країну створили боги. І лише божественна сутність царя – запорука її існування. Лише цар – гарант всесвітнього порядку, оскільки є незамінною ланкою у поєднанні божественного й земного світів. Ім'я й титул єгипетського царя вважались священними. Із середини II тис. до н.е. єгиптяни називали своїх правителів алегорично – «перо» – «великий дім», тобто палац. Звідси грецьке слово «фарао», а згодом – «фараон». В інтерпретації греків до нас дійшли також імена царів та назви їх столиць.

## ВІХИ ІСТОРІЇ

Збереження цілісності держави було предметом постійної турботи єгипетських царів. До сьогодні ми не маємо повної картини соціальної та політичної історії Єгипту. Але у загальних рисах можна визначити основні тенденції та особливості культурного розвитку країни у кожному з періодів. За часів перших династій єгиптяни намагаються встановити контроль над територіями Нубії, Лівії, Синайського півострова та утримати паритет інтересів Верхнього та Нижнього Єгиптів. Тоді з'являються регулярні іригаційні системи, складається модель державної організації, винаходять папірус.

У подальшому стан країни багато у чому пов'язаний з масштабом особистості фараона, адекватним втіленням якого стала монументальна архітектура. Символом могутності фараонів Давнього царства є грандіозні заупокійні комплекси єгипетських правителів, які греки назвали пірамідами. Цей період починається з правління Джосера – засновника III династії – «золотого сонця» Єгипту, від якого залишається заупокійний ансамбль у Саккара зі східною пірамідою. Правління Джосера – вік спокою і стабільної величі Єгипту. Засновником IV династії вважається Снофру. Його царювання – черговий крок до духовного самоутвердження єгипетської держави. Саме йому належать перші три піраміди з гладкою поверхнею граней. Йому наслідують Хуфру (Хеопс), Хафра (Хефрен) і Менкаур (Мікерін). Увесь Єгипет стає великим будівельним майданом, де зводяться сходи довічного життя царів і людей. Дедалі більше єгиптяни переконуються у власній самотності та космічній значимості своїх богів. Тоді ж оформлюються норми культової практики і перші світоглядні канони. Суспільство отримує риси централізованого чітко керованого господарства, що забезпечувалось розгалуженою бюрократичною системою. Складається соціально-культурна ієрархія, стриженом якої став писець-чиновник. Оформлюється система судочинства, податкова система, служба охорони правопорядку. Широкого застосування отримує писемність, складаються образотворчі канони, започатковуються «доми життя» – архіви, бібліотеки – осередки духовної практики. Провідною культовою столицею був Мемфіс. Послідовно розвиваються жрецькі космологічні доктрини, з'являються найдавніші священні тексти. Світ

уявлявся надійним у своїй рівновазі, люди відчували себе богоподібними. У кінці V («сонячної») династії влада фараонів поступово послаблюється, посилюються центробіжні тенденції, помітними стають сепаратистські настрої номархів. Їх гробниці за розкішшю не поступаються царським. Їх влада — часто вже не дарована царем, а успадкована. Наприкінці 94-го правління Піопі II (VI династія) на межі XXIII-XXII ст. до н.е. Давнє царство занурюється у хаос першого перехідного періоду.

За легендою 70 царів VII династії правили по 70 днів. Чітка соціальна ієрархія так само як і цілісність іригаційної системи руйнується, межі землі засипають піски, голод і злидні переслідують єгиптян. Помітно деградують інститути вищого правопорядку, деформуються духовні канони, могили царів розграбовуються. Мешканці Єгипту відчують певну світоглядну розгубленість. Зростає культурна вага «малих» людей. З'являються тенденції до індивідуалізації культурних норм. Знову актуальним стає протистояння Нижнього і Верхнього Єгипту. Царі VII, IX, X, XI династій співіснували, розділяючи владу між собою. Більше двох з половиною століть тривав стан політичного та світоглядного смутку. Культурно-політичне суперництво верхньоегипетських номів Гераклеополя і Фів закінчилось перемогою останніх. Подібно тому як Менес вважається першим царем Єгипту, Ментухотеп I вважається першим царем відновленого Єгипту.

Починається доба Середнього царства — період двохсотлітнього правління XII Фіванської династії. Аменемхет I, Сенусерт I, Аменемхет II, Сенусерт II, Сенусерт III, Аменемхет III, Аменемхет IV, послідовно змінюючи один одного на троні, символізують стабільність влади. Символічне відродження духовних основ Єгипту розпочалось у поновлені традицій будівництва пірамід. Але це були вже переважно цегляні будівлі обкладені кам'яними плитами. За часів Сенусерта I розгортаються велике храмове будівництво у Карнаці і Геліополі. Утверджується культ Амона-Ра — бога справедливого і милосердного. Загальноєгипетським богом стає Осіріс. Водночас, з тим зростає значення його священного міста — Абідос, де влаштовуються містерії на честь бога, яким надається державного значення. Посилення авторитету XII династії сприяли воєнні перемоги єгиптян за часів Сінусерта III на півночі Нубії, Фінікії, Палестини, Лівії. Наймогутнішим царем Середнього царства був, очевидно, Аменемхет III: він переніс столицю у місто Іттауї — «володіння двох земель» — на північ від Мемфісу у Фаюмську оазу та звелів збудувати поблизу столиці величезний храм (площею понад 72 тис. кв. м), який греко-римські письменники назвали Лабіринтом. Як видно, змінюється акцент у розумінні суті влади: вона стає більш наближеною до земних проблем, спрямованою на об'єднання, а не звеличування. Середнє царство — час «торжества» справедливості: це ідея стає всеохоплюючою, люди незнатного походження отримали можливість зробити кар'єру в адміністрації царя й досягти щасливої долі у загробному світі. Значно зростає роль армії. Розвинена статистика цього часу та поширення ієратичного письма свідчить про розгалужену господарчо-адміністративну систему. Єгиптяни активно торгують, засвоюють нові території. Ситематизуються знання, свідченням чого стають перші довідники і словники, науково-практичні трактати з математики і медицини. Особливого культурного статусу набуває магія. Небувало розмаїття досягає літературна творчість єгиптян, у якій відображені нові горизонти їх динамічного духовного пошу-

ку. Прозріння та одкровення авторів багатьох текстів переконують у стійкій індивідуалістичній тенденції культурного розвитку цього часу. Їй притаманний певний скепсис щодо сили традиції і сумніви у значимості офіційної системи цінностей. Цілісність світосприйняття минулих часів похитнулася.

На межі XVIII-XVII ст. до н.е. Єгипет знову опинився у хаосі розбрату. Світ черговий раз перевернувся: багаті стали бідними, господарі — слугами, ситі — голодними, сильні — слабкими, «малі» — великими. Царські житниці розграблені, гробниці відкриті, закони забуті, чиновники розбрелися. Царі XIII династії виявились надто слабкими, щоб утримати коромисло влади між обома Єгиптами. Країну затьмарили хмари громадянської війни. Єгипет розпадається на дві держави: одна з центром у Фівах, друга — у Ксоїсі, де, водночас, правили, відповідно, XIII та XIV династії. Дельту наповнили кочовики — гіксоси.

Почався II Перехідний період. Вожді кочівників заснували на північному сході Дельти XV династію. Тоді ж, у Фівах правили царі XVI, а згодом XVII династії. Єгиптяни потерпали не стільки від релігійних або економічних утисків, скільки від відчуття власної безпорадності у протистоянні завойовникам. Гіксоси стрімко єгиптизувалися і навіть зробили свій «внесок» у вдосконалення єгипетської цивілізації, зокрема її армії. Більш ніж півтора столітнє панування іноземців стимулювало оформлення національної самосвідомості єгиптян. Піднесення патріотичних настроїв підхопили царі XVII фіванської династії. Наприкінці XVII ст. останній її представник — Камос, усупереч небажанню знаті воювати, вирушив у визвольний похід на північ і досяг успіху, але так і не зруйнував Аваріс — столицю гіксосів. Це вдалося брату і спадкоємцю Камоса — Яхмосу I — засновнику XVIII династії з якої відкривається доба Нового часу.

Яхмос I зробив навіть більше ніж позбавив Єгипет влади гіксосів — він відродив віру у силу влади, у божественну природу царя. Розкрутивши маховик війни єгипетські царі XVIII династії не тільки відшкодували історико-психологічні збитки II Перехідного періоду, відновивши державу у межах Давнього і Середнього царств, а й довели своє право на верховенство над сусідніми народами. Аменхотеп I — спадкоємець Яхмоса I розширив межі Єгипту у Нубії і Лівії. Справжньою імперією Єгипет стає за часів Тутмоса I — третього царя династії. Південні кордони країни висунулись за треті пороги Нілу, на північному сході — до середньої течії Євфрату. Величезна здобич та данина з підкорених народів дали можливість Тутмосу повернутись до царських справ — храмового будівництва. Він почав розбудовувати місце культу Амона у Фівах — так званий Карнакський храм. Тутмос I розірвав традицію царських поховань у пірамідах, вирубавши собі гробницю у Долині царів на заході від Фів. Його сину — Тутмосу II довелося придушувати повстання у Нубії та нагадати про свої інтереси у Сирії та Палестині, здійснивши похід туди. Відносним затишшям у зовнішній політиці було правління Хатшепсут — доньки Тутмоса I і дружини Тутмоса II, яка об'явила себе фараоном. Саме Хатшепсут надала культу Амона небувалого розмаху. Про це свідчить її заупокійний храм у сучасному Дер-ель-Бахрі — у скелях, поблизу Фів. Вона ж зробила помітний внесок у подальшу розбудову Карнака, встановивши монументальні колони та обеліски біля входу.



Тутмос III – пасинок цариці, формальний правитель Єгипту при Хатшепсут і фактичний спадкоємець престолу по її смерті став одним з найвидатніших царів – воїнів Єгипту. Щороку упродовж більш ніж тридцятирічного самостійного правління, цар місто за містом підкоряв Сирію і Палестину. На півночі кордони світової держави Тутмоса III досягли Месопотамії, на півдні – 4-го порогу Нілу. Єгипет став утричі більшим ніж у Давньому царстві. Нубійці, лівійці, седземноморські народи платили данину фіванському царю. Правителі Вавилону, Ашшура, країни Хатті надсилали фараону коштовні подарунки. Пам'яткою величі Тутмоса III став відбудований і розширений ним, розкішно декорований Кирнакський храм – втілення імперського світоглядного канону. З часів Тутмоса III храми набувають політичної ваги. Підтримуючи сакральну рівновагу обох земель, цар відновлює солярні храми у Мемфісі та Геліополі. Тутмос III залишився у пам'яті давніх єгиптян як завзятий мисливець, могутній воїн, досить допитлива людина і впертий, рішучий, послідовно досягаючий своєї мети державотворець.

Гідним спадкоємцем Тутмоса III у середині XV ст. став Аменхотеп II. Природжений воїн, він довів свій талант полководця і підтримав авторитет єгипетської корони вже у перші роки правління, придушивши кілька бунтів сирійських вождів. Але це вже не великі війни, а каральні походи. Перехід від стратегії війни до дипломатії у відносинах з країнами Азії трапився за часів правління Тутмоса IV. Тонким і далекоглядним політиком виявився і Аменхотеп III. Мистецтво встановлення та підтримки міжнародних відносин він ставив вище за мистецтво війни. Шляхом династійних шлюбів царю вдалось забезпечити довготривалі стосунки з великими державами Близького Сходу. Аменхотеп III був, мабуть, найбагатшим царем свого часу і за всю історію Єгипту. Фіви утопали у розкоші. Численні іноземці перебували у захваті від «блиску» придворного життя та багатих маєтків вельмож. З'являється мода на витончені і художньо довершені речі та одяг. Різноманітними і вишуканими стають їжа та напої. Більш відвертими і безпосередніми виявляються міжлюдські стосунки. У державі розгортається небачене раніше храмове будівництво: від Нубії до Сирії з'являються нові і реставруються старі святилища. Епіцентром духовного життя стає культ Амона. На півдні Фів з'являється Луксорський храм, присвячений місцевим богам. Зводиться черговий пілон у Корнакському храмі. Самозакохано Аменхотеп III називає себе Сонцем, носієм правди – Маат, ім'я якої тричі згадується у титулі царя. «Колосси Мемнона», як називали їх греки – величезні, понад двадцять метрів заввишки статуї фараона біля його заупокійного храму – відображають масштаби його культу. Придворний етикет нагадував ритуал. Кожна політична подія з щоденного життя царя дорівнювалася по значимості до воєнних подвигів його попередників. Царювання Аменхотепа III – час культурної стабілізації Єгипту.

Ідеологічну монументальність порушив у першій половині XIV ст. до н.е. Аменхотеп IV або як він себе назвав Ехнатон. З його ім'ям пов'язана ідея культурної реформи – культ Атона (у вигляді сонячного диску) мав замінити культ Амона. Зображення фараона, що дійшли до нас, видають людину глибоко цільну, чуйну, далеку від фізичної досконалості його попередників. П'ятнадцятирічний – він зійшов на престол і одружився з Нефертіті – портрети якої стали еталоном краси Нового царства. Упродовж 17-річного правління царя – «революціонера» на основі сонячної традиції виростає ідея

єдиного бога, що суміщує якості всіх інших богів. Ехнатон навідь будує нову столицю — Ахетатон (горизонт Атона). Цар проголошує себе єдиним посередником між людиною і богом. Але Єгипет перестає бути лідером у міжнародному житті. Держава втрачає авторитет. Відпадають середземноморські провінції, відходять союзники. Імперія розвалюється під натиском хеттів. Безпорадність Ехнатона сприймалась як свідчення слабкості Атона. Після смерті царя усе, чому він присвятив життя, опинилося у тіні відроджених його спадкоємцями державно-релігійних традицій. Семпехкер — зять Ехнатона відновив культ Амона, а наступний цар — ще один зять Ехнатона демонстративно змінив своє ім'я на честь Амона — Тутанхамон і переніс свій двір у Мемфіс.

Його наступники чимало зробили аби відновити світовий авторитет Єгипту. Але досягти відчутних результатів у цій справі вдалося царям XIX династії, засновником якої у 30-х рр. XIV ст. до н.е. стає Рамсес I, який вже за рік залишив своєму сину Сеті I боєздатну державу. Сеті I чимало встиг зробити для розбудови старовинних культових центрів — Геліополя та Абідоса. Його гробниця — найбільша та найбагатша у Долині царів — є підтвердженням стрімкого поновлення Єгиптом свого становища серед великих держав Сходу. Син Сеті I — Рамзес II — зійшов на трон, коли йому виповнилось 22 роки. Але час його правління, що тривав шістьдесят шість років, був останнім гучним періодом історії Єгипту. Більше двох метрів зросту, атлетичної статури, вольовий і властолюбний, мудрий і розсудливий — він наче був призначений для яскравого царювання. Твердою рукою він поновив порядок у Нубії, «поставив на місце» лівійців. Після невдалої для єгиптян битви при Кадеші, ще 16 років тривало воєнно-політичне змагання Єгипту та Хеттського царства за контроль над Сірією, доки вони не уклали у кінці 70-х рр. XIII ст. до н.е. перший відомий у історії письмовий мирний договір. Настав час великого миру. Цар насолоджується сімейним життям. Єгиптяни на півстоліття забули про війни. Єгипет стає центром міжнародної торгівлі. У Дельті Рамзес II засновує свою столицю — Пер-Рамзес, місто, яке б мало поєднати у собі кращі риси Фів, Геліополя, Мемфісу. У Пер-Рамсесі були збудовані храми Амона, Сета, Уаджет та сірійської богині Астарти. Цар обдаровує жерців різних культів. Його сини будують храми Птаха у Мемферсі та Ра у Геліополі. Відповідно до офіційної величі Єгипту була будівельна програма царя. Він завершує заупокійний храм Сеті I в Абідосі. Добудовує розпочату Хоремхембом (спадкоємцем Тутанхамона) гіпостильну залу у Карнакському храмі. Де тільки можна Рамсес встановлює колосальні статуї, що зображують богоподібного фараона. Культ царя набуває найяскравіших форм: шість колосів поруч з двома обелісками та великим пілоном перед храмом Амона в Луксорі, величезні статуї перед Рамсессеумом — поминальним храмом царя біля Фів, колосси у Мемфісі перед храмом Птаха, двадцятиметрові скульптури біля однієї з найбільш відомих споруд Рамзеса II — храму Ра в Абу Сімбелі, у Нубії, що став кам'яним літописом його правління. Загалом відомо близько п'яти тисяч статуй різного розміру, в яких Рамзес II демонстрував не тільки власну значимість, але й нагадував про місце і роль бога-царя. Але чим вище здіймались колоси і колони, тим пустішим виявлявся духовний всесвіт єгиптян, тим більш очевидним ставав розрив між імперською ідеологією та приватною психологією. У тіні монумент-



тальних архітектурних декорацій величі Рамзеса II тьмянішав блиск слави Єгипту. Формалізація культу мала наслідком втрату змісту традиції. Згасання імперії, що відбувалося із старінням фараона, було особливо відчутним за часів правління його спадкоємця. Ним став у другій половині XIII ст. до н.е. один зі 160 дітей Рамсеса, його тридцятий син – Мернептах. Будучи вже літньою людиною при сходженні на престол, він як міг протистояв навалі лівійців та союзу середземноморських народів. Водночас, загострюється протистояння Фів і Мемфісу. Знову підняли голову другорядні міста і місцева знать. Почались «пусті роки», коли Єгипет потерпав через неврожаї. Мернептах – фараон біблійних часів Мойсея – часів сутінок Єгипту. По його смерті політика перетворилась на придворну інтригу. На троні з'являється навіть сірієць. Близько 1200 р. до н.е. правління XIX династії закінчилось.

Засновником XX династії став Сетнехт, про якого згадується у письмених джерелах того часу як про царя, що поновив «порядок». Другим представником нової династії був Рамзес III – останній великий воїн на троні. Але йому довелося вже не стільки завойовувати, скільки захищатися від натиску лівійців і «народів моря» – численних кочовиків – індоєвропейців, які знищили Хетське царство, Угаріт, Кіпр, міста Сирії. Символами нетривалого відродження міці Єгипту є храм Хонсу у Карнаці і монументальний заупокійний храм з палацем царя на західному березі біля Фів. Водночас, будівельні роботи велись у Абідосі, Геліополі, Мемфісі, а також у Нубії, Сирії. Значно зростає обсяг пожертв храмам рабів, земель, худоби тощо. Саме у цей час жерці стають реальними розпорядниками влади. Проте державу лихоманить. Чиновницький апарат потерпає від корупції. Ефективність управління знижується. Зростає соціальна напруга: спалахують «голодні» бунти навіть серед ремісничої еліти – будівельників храмів і гробниць. Посилюються сепаратистські настрої з-поміж новоявленої знаті. Не вплив на царя, а захоплення трону стає метою придворних інтриг. На 32 році царювання Рамсес IV загинув під час заколоту. З другої третини XII ст. до н.е. до початку XI ст. до н.е. тривала доба Рамсесидів – фараонів, що намагались компенсувати свою безсилість наслідкуванням ім'я Рамсеса – від Рамсеса IV до Рамсеса IX. Це період напіврозпаду імперії. Жрецьтво досягає найвищої могутності і оформлюється як самодостатній соціально-культурний прошарок. Релігія стає засобом політики. Верховний жрець Амона виявляється чи не більш впливовою фігурою у державі, ніж сам цар. Згодом Єгипет втрачає свої володіння у Сирії та Палестині. Його поважають як батьківщину мистецтв та ремесел, але не визначають його політичного верховенства. У кінці правління XX династії південь і північ Єгипту обособилися. Центрами політичного життя стають Таніс – у нижньому Єгипті, Фіви – у Верхньому.

Фараони XXI династії вже правили фактично лише на Півночі. Країна наповнювалася іноземцями, які осідали у Єгипті і дедалі більше завдавали тон у її культурно-політичному житті. У середині X ст. до н.е. один з лівійських воєначальників Шешонк I заснував XXII династію і переніс столицю у м. Бубастіс на сході Дельти. Фіви, де правили жерці і Таніс, де доживали нащадки попередньої династії, жили своїм життям. Влада лівійських фараонів (IX - VIII ст. до н.е.) була досить умовною. Після невдалого зіткнення із ассирійцями вони остаточно втрачають контроль над окремими землями. Фіви, Герак-

леополь, Таніс – формують свої мікродержави. Паралельно з XXII править XXIII династія. Разом з піднесенням Нубійського царства наприкінці VII ст. до н.е. посилюється його вплив у Фівах і усьому Верхньому Єгипті. У решті-решт, нубійський цар Піанкі захопив південь країни, започаткувавши XXV Кушитську династію.

Єдиного представника XXIV династії було вбито нубійським царем Шабака, що правив після Піанкі. Але вже його наступнику довелося самому рятуватись від переслідування Асархаддона, який перетворив Нижній Єгипет у провінцію Ассирії. Декілька походів здійснив на єгипетські землі Ашшурбанапал у першій половині V ст. до н.е. відвойовуючи їх у нубійців і покінчивши з їх пануванням у країні. Але і самі ассирійці довго не затримались: у 60-х рр. VII ст. до н.е. виникла XXVI Саїська династія, заснована Псамметіхом I. Протягом півтора століть – до останньої чверті VI ст. до н.е., за часів правління Саїської династії Єгипет дещо зміцнів своє культурно-політичне та економічне положення. Активну роль у торгівлі та військовій сфері відіграли у цей час греки. Грецька культура набула поширення на побутовому рівні. Однак саме у цей час відбулось “Саїське відродження” – офіційне повернення до канонів стародавніх часів. Край поклали поразки єгиптян у зіткненні з персами. Їх цар Камбіз став засновником XXVII династії. Декілька разів Єгиптянам вдавалось долати залежність від Персії під час правління XXVII - XXX династій. Але час єгипетської зірки на небосхилі історії минув. У 332 р. до н.е. Олександр Македонський позбавив єгиптян від влади персів, але назавжди поховав їх майбутнє у коловороті еллінізму.

## ПИСЕМНІСТЬ

Єгипетська писемність – ровесниця єгипетської держави: її формування дослідники відносять до кінця IV - початку III тис. до н.е. Очевидним є походження письмових знаків єгиптян від образотворчих форм. На відміну від більшості народів стародавнього світу, для яких малюнкове письмо було лише першою, початковою системою писемності, у Давньому Єгипті упродовж усієї архаїчної історії вдосконалювали техніку зображення і поглиблювали його зміст.

Найдавніші знаки єгипетського письма збереглись вирізаними на кам'яних стінах храмів, звідки і їх назва – «ієрогліфи» (з давньогрецької – священне різьблення). В єгипетській мові поняття «писати» і «малювати» визначається одним і тим словом. З IV тис. до н.е. до IV ст. н.е., коли ієрогліфи остаточно вийшли з ужитку, єгиптяни накопичили досить різноманітний арсенал знаків: піктограми, коли знак виглядав як образ реально існуючого явища; идеограми, коли знак ставав символом явища і надавав можливості формувати поняття без урахування звучання слів, фонографічні знаки, коли ієрогліф означав звук, або сполучення звуків і через їх комбінування було можливим записати слова, які не мали постійного власного позначення.

Головна складність єгипетського письма полягає у тому, що воно було одночасно і идеографічним, і фонетичним. Кожен знак міг бути і окремим поняттям і окремим звуком.

Для полегшення читання текстів широко використовували детермінативи. Це звичайні ієрогліфи, які використовувались і як складові слів. Детермінативи перетворювали ієрогліфи у зрозумілий знак. Адже кожен знак мав кілька значень, які можна було визначити лише у контексті фрази, або завдяки графічним уточненням. Загалом налічувалось понад 100 знаків-детермінативів. У реальній практиці ідеографічні і фонетичні знаки часто поєднували у межах одного слова та тексту. Але до алфавіту та алфавітного письма єгиптяни так і не дійшли. Щоб читати єгипетські тексти треба знати якнайменше 700 - 800 різних ієрогліфів з тих кількох тисяч, що існували у IV - I тис. до н.е.

Крім ієрогліфічної, єгиптяни використовували ієратичну систему письма, а з VIII ст. до н.е. ще і демотичну. Трансформація техніки запису співпадає з процесом вдосконалення усної мови. Поступово знаки схематизуються, втрачається притаманна їм від початку ілюстративність, вони стають більш інформативними. Якщо ієрогліфи продовжували використовувати в офіційних записах, то ієратикою вже з кінця IV тис. до н.е. записували господарчі документи, літературні твори, наукові трактати тощо. Ієратика — «жрецьке письмо». Демотичне письмо або «народне письмо» ще більш лаконічний спосіб скоропису. Ієратика і демотика — курсивні (рукописні) варіанти ієрогліфіки.

На відміну від «священних письмен» на стінах храмів, ієратичні записи велись на сувоях папірусу — оригінального єгипетського штучного матеріалу, виготовленого з однойменної рослини. Папірус виявився надзвичайно зручним і надійним матеріалом для писання і малювання фарбою. Єгиптяни використовували чорні або червоні чорнила, які наносили на поверхню очеретяною щіточкою. Папірусні сувої набули поширення серед народів Середземномор'я, які зберігали їх у своєму ужитку аж до раннього середньовіччя. Самі єгиптяни були настільки впевнені у значимості своєї писемності, що намагались заповнити знаками будь-яку площину, зокрема, стін, обелісків, саркофагів, поверхні глиняних та дерев'яних дощечок.

Упродовж багатьох віків письменна зберігали свою сакральність. Письменність набула високої соціальної оцінки і вважалась однією з складових влади. Писці сприймалися як особливо престижна суспільна група. Оскільки ж більшість шкіл існували при храмах, освіта загалом та її найважливіші складові — вміння писати і читати — поступово стають монополією жрецтва.

## МІФОЛОГІЯ ТА КУЛЬТИ

Майже до останніх днів свого природного існування єгипетська духовна традиція демонструвала органічність співіснування первісних вірувань з більш пізніми, історично обумовленими ідеями і концепціями. Однією з особливостей давньої ідеології Єгипту було стійке існування в ній тотемістичних і фетишистських основ міфології. Це призвело до того, що більшість богів або уособлювалось в образах різних тварин та рослин, або вони отримали зооморфні та фітоморфні символи своєї сутності. З іншого боку,

майже усі значимі представники тваринного та рослинного світу Єгипту стали необхідною складовою ритуальної практики та міфологічних сюжетів.

З представників фауни обожнювались, насамперед, ті, чий спосіб життя або зовнішність натякали на їх надзвичайність або наочно демонстрували корисні людині надлюдські якості. Як правило, тварина вважалась втіленням бога, відображенням його сутності, земним втіленням надземного праобразу. Серед найбільш поширених культових тварин – бик, корова, баран, сокіл, ібіс, собака, кішка, змія, крокодил, павіан, антилопа, газель, свиня, коза, гуска, жаба і, навіть, скорпіон, жук-гнойовик, багатоніжка, бджола тощо. Їх культ полягав у особливому ставленні до тварини, особливих умовах утримування при храмах, у визначенні їй головного місця у ритуалах, а після смерті – муміфікації. Безумовно, не у кожному місті або місцевості ці тварини вважались недоторканими.

Не усі культу тварин рівнозначні. Одні з них посіли постійне місце у культурній системі єгиптян, як, наприклад, священні бики Апіс, Мневіс, Бухіс. Інші – поступово зникали разом з самими видами тварин, як, наприклад, культу павіанів та зайців. Одні з них залишались місцевими священними тваринами. Інші – взагалі не мали окремого місця культу і шанувувались в усьому Єгипті. Так, в усі часи особливе місце у міфоруитуальній практиці посідав жук-скарabei. Єгиптяни вважали, що він виникає сам по собі з гнойової кульки. Під іменем Хепрі («здійснений» або «той, хто виник») його отожднювали з богом-творцем Атумом, а згодом – з Ра. Хепрі у вигляді амулета мав дарувати відродження покійному. Справжнім символом цієї традиції з часів Давнього царства є Великий Сфінкс у долині Гізи, в якому поєднуються тіло лева з головою людини. Однією з особливостей міфологічного життя Єгипту є те, що зооморфні культу не тільки не втрачають з часом своєї значимості, а й стають більш поширеними і розвиненими саме під кінець давньої історії країни, коли у ній панували греки та римляни.

Менш яскравими, але не менш стійкими були культу рослин, які, очевидно, походять з фетишизму додинастичних часів. Храмові тексти часів Птолемеїв сповіщають про існування священних дерев у кожному номі. Майже в усіх зображеннях ритуальних сюжетів присутній образ дерева. До числа рослин, з якими пов'язувалась міфологічна і ритуальна традиція єгиптян, належить, насамперед, сикомора, фінікова та кокосова пальми, акація, тутове дерево. Ще одним глибоко символічним рослинним образом стала квітка лотос, освячення якої відносить до архаїчних часів Єгипту. В історичні часи лотос став символом Верхнього Єгипту. Поряд з лотосом досить часто зображували папірус – символ Нижнього Єгипту. Поєднання їх стеблин і квітів тлумачиться часто як емблема об'єднаного Єгипту. Їх стилізовані зображення стали основними мотивами давньоєгипетських орнаментів. Популярними стали пальмовидні, лотосовидні та папірусовидні капітелі колон. Культ тварин та рослин став підґрунтям системи сакральних знань єгиптян. Синтетичність є основою давньоєгипетського стилю мислення. Для кожного поняття в єгиптян існувало кілька еквівалентів, жоден з яких не ставав істинним, найбільш правильним.

Об'єднання номів у землі – царства та формування на їх основі єдиної держави призвело до утворення надзвичайно строкатого міфологічного пантеону, в якому на-

лічувалось до двох з половиною тисяч богів. Але місцеві культу співіснували із загальнодержавними, а не суперечили їм. Усі боги окремих міст і місцевостей були рівними між собою. Для їх мешканців місцеві божественні покровителі залишались творцями світу. В історичні часи деякі популярні культу і образи загальноєгипетських богів затьмарювали, а іноді і витісняли культу і образи місцевих. У таких випадках архаїчні боги або зливались з новими, або посідали почесне чи головне місце у пантеоні. Так, сонячний бог Ра у Геліополі замінив у функції бога-творця місцевого Атума. У Фівах – Амон замінив Монту.

Попри удавану консервативність, єгипетська міфологічна та культова система залишилась досить відкритою і пластичною упродовж усієї історії країни. Місцеве населення успішно адаптувало деякі релігійні образи своїх сусідів: семітських, кушитських, лівійських племен. Інші, наприклад, бог сонця і божества з його оточення, мали, водночас, кілька осередків свого шанування і у Верхньому, і у Нижньому Єгипті.

## КОСМОГОНІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

Спроби систематизувати міфологічні традиції спричинили формування кількох космогонічних і теогонічних концепцій. Найбільш відомими версіями походження всесвіту є ті, що народилися у м. Гермополі та Геліополі. Згідно із вченням гермопольських жерців спочатку існувало вісім богів, що склали хаос: Нун (Океан) і його жіноча подібність Наунет, Ху і Хаухет, що визначали собою простір; Кук і Каукет – темрява; Амон і Аманет – непроглядність. Це і є «огдоада» – вісімка богів, що зображувались жабами (чоловіча сутність) і зміями (жіноча). З цього «замісу» виник первісний пагорб, що став основою світу, оскільки на ньому з'явився лотос, з якого вийшов бог-дитина і породив інших богів та людей. В іншій версії – замість пагорба згадується яйце, з якого виникає бог Ра, що завершує творення світу.

У Геліополі склався інший варіант: спочатку у безмежному океані Нуні самозародився бог Атум – первісний пагорб, який народив божественне подружжя – Шу і Тефнут (повітря і волога), від яких на світ з'явилась ще одна пара – Геб і Нут (земля і небо), дітьми яких стали: Осіріс і Ісіда, Сет і Нефтіда. Так виникла «еннеада» – дев'ятка богів. Еннеада не утворювала єдиного складу богів: Атум міг бути об'єднаний з Ра та Хепрі. Ця версія космогонії набула у Давньому царстві загальноєгипетського значення. Єгиптяни вважали останніх чотирьох богів «дев'ятки» своїми першими царями та царицями, після яких правив Хор – син Осіріса та Ісіди, а вже потім – фараони – «живі Хори».

Ще один варіант творення світу і богів пов'язаний з богом Птахом, якого вважали деміургом у Мемфісі. Мемфіські жерці включили у свою концепцію походження світу ідеї інших релігійних центрів: появу «вісімки» богів, народження Атума з Нун, створення еннеади. Птах представлений попередником і першоосновою Атума: він творить вісім власних іпостасей, зокрема, Пта-Нун, Батька Атума; Пта-Наунет – Матір Атума; він – «серце» і язик «Дев'ятки богів», у ньому містяться усі боги. Птах – усюди, де є думка, що

зароджується у серці, і слово, що завдяки мові, виражає сутність усіх речей. Він є творцем принципів суспільного існування: моралі і справедливості, будь-яких видів людської діяльності, ремесел, мистецтв. Птах створив номи і міста, визначив богам їх храми, затвердив способи жертвопринесення. Так само, як і Атума, Птаха називали «землею, що піднімається» – первісним пагорбом, що з'являється з хаосу води. У цьому образі Птах був ототожнений з архаїчним богом плодючості Сокаром і, врешті-решт, – з Осірісом.

У Фівах богом, що створив себе сам і у собі інших богів став Амон. Фіви перетворились на значний культово-політичний центр Єгипту у Середньому і Новому царстві. Тоді ж провінційний Амон стає загальнодержавним богом і ототожнюється з Ра. Він стає і царем богів, і батьком фараона, і небесним захисником знедолених, і владикою загробного світу. У Фівах вважалося, що у Амона є власна енеада – «велика енеада» Карнака – головного храму цього бога.

Нормою існування є урівноваженість космічних складових. Незалежно від того, яким саме чином зображувався світ, він мав бути втіленням стабільності. Єгипетські боги – це, швидше, космічні принципи, взаємодія яких гарантує річну і добову регулярність життєвих явищ. Уособленням космічного руху був образ сонця Ра. Сонячна символіка єгиптян надзвичайно складна за змістом, а міфологія – розгалужена і насичена величезною кількістю асоціацій і сюжетів, що відображають фундаментальні основи їх світосприйняття. Ра – це і бог – господар неба, Ра – це і саме сонце. У Давньому царстві як верхній бог Ра був ототожнений також з Атумом, Гором, Птахом, Осірісом, Себеком та ін. Його оком у різних міфах були богині Сехмет, Тефнут, Хатор. У щодобових космічних мандрах Ра супроводжує бог Тот – господар місяця, «язик і серце Ра», володар часу і богиня Маат – втілення порядку й істини. Центральне місце в усій культурі єгиптян, починаючи з кінця Давнього царства, посідає культ та відповідна міфологія Осіріса.

Осіріс – втілення родючості, покровитель землеробства, цар потойбічного світу, цар богів. Основна тема міфологічних оповідань, пов'язаних з ним, – смерть і воскресіння бога-царя. За однією з версій Осіріс, будучи четвертим царем після Ра, Шу, Геба, навчив людей сіяти злаки, вирощувати виноград, випікати хліб, та виготовляти пиво і вино, обробляти каміння, мідь, золото, будувати міста та храми, займатись ремеслом та мистецтвом, слідувати законам і справляти культу богам. Йому вдалось підкорити своїм красномовством і піснями навколишні племена. Але після повернення з мандрів Осіріс був підступно вбитий своїм молодшим братом Сетом. Богиня Ісіда – сестра і дружина загиблого відшукала його тіло і чудесним способом зачала від нього сина Гора, який народився і виріс у Дельті. Злочин Сета був розглянутий на зборах богів на чолі з Гебом. Спадкоємцем трону вирішено вважати Гора. В інших міфах Гор виборов це право у жорстокій боротьбі з Сетом, під час якої він, навіть, втратив око. Врешті-решт, Сет зазнав поразки, а Гор, відібравши у нього своє око, дав його проковтнути Осірісу і в такий спосіб повернув його до життя. Але Осіріс не захотів повертатись на трон, залишивши його Гору, а сам став царем потойбічного царства.

Відродження Осіріса – це повернення до життя, але не у цьому світі. Він ототожнювався з потойбічними богами, а також виступає в образі місячного бога, у вигляді сузір'я



Оріон тощо. Осіріс – владика вічності, оскільки, залишивши свій трон у царстві живих, посів царський трон у світі мертвих. Згодом, у Середньому царстві Осіріс стає також суддею померлих. З кінця Нового царства Осіріс був пов'язаний з Ра і його стали зображувати з сонячним диском на голові.

Культ Осіріса стає змістовним стрижнем заупокійних обрядів. Спочатку Осіріс ототожнювався з померлими царями, згодом кожний померлий стає у потойбічному світі Осірісом, але за умови, якщо буде повністю виконаний поховальний ритуал. Життя, смерть, відродження – динамічні моделі існування у Давньому Єгипті. Ці фази повторювались щоденно у виконанні Ра і щорічно у виконанні Осіріса. У такий спосіб досягалась космічна єдність світу. Міфологічні епізоди з життя Осіріса склали сюжет драматичних культових дійств – містерій, що відбувались наприкінці останнього зимового місяця – початку першого місяця весни у Абідосі, Бусірісі, Фівах, Дендері, Едфу та інших містах – культових центрах цього бога. Культ Осіріса дорівнював за своїми масштабами і значущістю культу Ра. Разом вони відображали єгипетські уяви про владу, складаючи основу культу фараона.

Ідея космічного взаємозв'язку неба і землі надзвичайно рельєфно представлена у архітектурних формах єгипетських храмів. До V династії фараонів належать найдавніші з відомих на сьогодні «сонячних храмів». Судячи по руїнах деяких з них у Саккара, це була велика, огорожена стінами площа, у центрі якої на високому постаменті стояв кам'яний обеліск з мідяною верхівкою – символ священного пагорба Бен-Бен. Поза стінами розташовувались службові приміщення жерців. Культ відправлявся просто неба навколо жертovníка, що стояв біля обеліску.

Після V династії інформація про «сонячні» храми відсутня. Практично нічого не відомо про храми Середнього царства. Зі святилищ Нового царства найбільш показовим є храм Хора в Едфу від часів Птолемеїв. У ньому збереглися так звані «Будівельні тексти», в яких ідеться про етапи будівництва храму та їх сакральний зміст. Незалежно від того, кому саме з богів присвячувались храми, вони мали деякі спільні риси у композиції ансамблю. Це переважно прямокутна споруда, орієнтована фасадом до Нілу, звідки алеєю сфінксів можна було піднятися до брами у стіні, що оточувала священну ділянку. Безпосередньо до храму вели двері, розташовані між двома монументальними вежами, які чим вище, тим помітніше звужувались, а угорі були поєднані невеликим порталом. Таку конструкцію називають пілоном. Перед пілонами у Новому царстві встановлювали обеліски та колоси сидячих фігур фараона. Власне храм є архітектурно оформленою дорогою процесій. Основна ідея плану храму – моделювати шлях сонця у потойбічному світі і його сходження у цьому.

Фактично храми є ідеальними моделями жилих будинків. У Новому царстві складається кілька типів храмів: наземні, напівскельні, скельні. Однією з основних проблем архітекторів цього часу є сполучення споруд з ландшафтом. Найбільш відомими наземними ансамблями цього часу є храми Амона у Карнаці і Луксорі, поєднані алеєю сфінксів. Відомий заупокійний храм цариці Хатшепсут у Дейр Ель-Бахарі належить до напівскельних, тобто таких, які поєднують наземну будову і молельню, вирубану у скелях. Уся ж споруда виглядає монументальною, архітектурно оформленою терасою.

Скельні храми на честь Амона часів Рамсесів найвиразніше представлені в Абу Сімбелі у Нубії. Характерною рисою храмового будівництва цього часу є гігантські масштаби споруд і розкіш декору внутрішніх приміщень. Ця тенденція посилюється у кінці Нового царства, коли поряд із заупокійним храмом будується і палац фараона.

## ЗАУПОКІЙНИЙ КУЛЬТ

Заупокійний культ у Єгипті не був культом смерті. Навпаки, його мета — заперечення смерті, продовження життя. Смерть — явище ненормальне і тимчасове. Вона не повинна порушувати краси життя. Культ померлих склався на основі своєрідних ідей про життя. У їх основу закладені уявлення про духовно-тілесну цілісність усього живого, як умову реалізації його сутності. Поряд з тілом невід'ємними частинами людини є її ім'я, тінь та кілька нематеріальних субстанцій: ка, ба, ху, сехем. У кожній з них міститься один з аспектів особистості та життєвої сили. «Ка» — двійник людини або бога, сила, що їх породжує та оберігає. «Ка» з'являється разом з її носієм, супроводжує його протягом життя і продовжує існувати після смерті тіла. Власне, «ка» вимагає підтримки і захисту у потойбічному світі. Для нього призначались пожертові у вигляді їжі та питва, або їх зображення в гробницях.

Образ «ка» є копією людини, тому скульптури померлих згодом теж називали «ка». «Ба» — слово, яке є синонімом понять «бог» і «душа». Його тлумачать як «духовну силу». У Давньому царстві «ба» існувала лише у царів і богів і лише згодом — у кожної людини. Частіш за все «ба» зображували у вигляді птаха з людською головою. «Ху» — у вигляді сяючого тіла, може бути зрозумілим як дух людини. «Сехем» — сила влади, особиста життєва сила людини.

Умовою повноцінного переходу у царство мертвих є повне збереження тіла. Самостійне існування душа і дух отримують після смерті людини. Усі складові людини мали зустрітися, впізнати одна одну і забезпечити вічне життя. Так само як Ісіда зберегла тіло Осіріса люди мали забезпечувати цілісність і нетлінність тіл померлих. Для цього існував обряд муміфікації та освячення останків.

Муміфікація є собливою технологією консервації тіла померлого за допомогою спеціальних речовин, що забезпечують довговічність його збереження. Виникнення цього способу поховання простежується з праісторичних часів Єгипту. Справжні могили-гробниці з'являються у мемфіський або в ранньодинастичний період. Тоді ж тіло померлого царя почали бальзамувати і перетворювати у мумію.

Єгиптяни вважали, що винахідником муміфікації є бог Анубіс — «владика пов'язок». Першим з богів це мистецтво випробовував на собі Осіріс. Бальзамування перетворилось на складну ритуально-анатомічну процедуру за часів II–IV династій царів, а у Новому царстві досягло найвищого рівня розвитку. Техніка бальзамування пройшла кілька етапів вдосконалення: від простого бинтування всіх частин тіла до видалення внутрішностей з тіла і використання речовин рослинного та мінерального походження. Вся процедура тривала 70 днів — стільки, скільки за уявленнями єгиптян було необхідно

для воскресіння. Серце як вмістилище розуму і духовної сили не чіпали, аби гарантувати померлому відродження. Завершальним актом муміфікації було створення своєрідної композиції з культових амулетів і прикрас, які відображали ідею життя. Після цього мумію клали у гроб, що за розмірами і формою відповідав її об'ємам. У пізніші часи таких футлярів було кілька, часто — з різних матеріалів. Вони вкладались один в один, а вже потім — у кам'яний саркофаг у самій гробниці. Стіни саркофагів і гробниць фараонів прикрашались численними сценами з реального і міфічного життя царя, які разом зі священними письменами і магічними формулами утворювали своєрідний образотворчий літопис безперервного існування. Через молитви і ритуали «ка» живих підтримували зв'язки з «ка» померлих, утворюючи нерозривну духовну єдність. Культ померлого — це не вираз поваги до його пам'яті, а реальна допомога йому у конкретних діях і формах культури заради продовження життя.

Світ померлих називали «полями очерету» — «сехет іалу», куди можна було дістатись за допомогою «перевізника очеретяних полів». Ототожнення царя, а потім і кожного покійного з Осірісом за часів Середнього царства дещо змінило модель існування у потойбічному світі. Поля Іалу набули рис ідеального Єгипту, земні роботи стали необтяжливими, оскільки задалегідь полегшувались магічними зображеннями і обрядами. Втім поля доводилось обробляти, канали — підтримувати в належному стані, врожаї — збирати. Основний тягар фізичних робіт припадав на маленькі антропоморфні культові статуетки з глини, каменю або дерева — «ушебті» («відповідачів»). Вони мали виступати у ролі заступників людини і відгукуватись замість неї, коли наглядач у царстві мертвих наказував працювати. Іноді число «ушебті» дорівнювало кількості днів у календарі. Але «ушебті» не могли захистити свого господаря від суду Осіріса.

Ідея загробного суду визначає якісно новий рівень міфо-релігійної свідомості єгиптян, оскільки суперечить принципу продовження фізичного життя у гробниці. Сама процедура суду описана у «Книзі мертвих» — збірці магічних правил, порад і рекомендацій померлим. Покійний сповідувався спочатку Осірісу, а потім кожному з 42 суддів. Правдивість його слів визначалась коливанням терезів, на одну з яких клали символ істини — перо, або статуетку богині Маат, на іншу — серце померлого. Результати записував бог Тот, що вважався майстром письма, рахунку, покровителем математики, медицини. Свідченням щиросердності підсудного була рівновага терезів.

Позаяк осередком заупокійного культу був померлий фараон, то і його гробниця виділялась своїми розмірами та оформленням. Відповідно до географічного положення та часу поховання мали вигляд або пірамід (поблизу Мемфіса у Давньому царстві), або вирубались у скелях (поблизу Фів у Середньому царстві). Але найбільш давніми поховальними спорудами вважаються мастаби (араб. — «лавки»). Мастаба є цегляною надбудовою над прихованою нижче за рівень землі поховальною камерою, де і знаходився саркофаг з тілом померлого. Вона мала вигляд витягнутого прямокутника зі скошеними зверху до низу стінами і плоским дахом. Цей «дім вічності» міг бути різних розмірів залежно від соціального статусу померлих. У спеціальному приміщенні — сердабі — зберігались культові скульптурні портрети померлих. Великі комплекси мастаб зосе-

реджені у долинах Гізе і Саккара, що утворюють країну померлих на західному березі Нілу від Леополя до Гераклеополя.

Перша піраміда була побудована для фараона III династії Джосера. Він доручив спорудити усипальницю головному зодчому, начальнику всіх царських робіт Імхотепу. Той створив надзвичайну по простоті і величі образу споруду, поставивши одна на одну шість мастаб, кожна наступна з яких менша за попередню. Так з'явилася в Єгипті східчаста піраміда, прозвана вченими «матір'ю пірамід» — перше у світі грандіозне спорудження з каменю (площа основи 160х120 м). «Вік» будівництва східчастих пірамід тривав близько ста років. Наступні п'ятсот — це період «геометричних» пірамід. Свого класичного вигляду погребальні споруди царів набули за часів IV династії. Комплекс великих пірамід у Гізі був віднесений давніми греками до семи чудес світу. Найбільша з пірамід — фараона Хуфу (Хеопса) — 146,5 м заввишки. У подальшому піраміди стають меншими за розмірами, замість каменю у їх будівництві використовувалась цегла. Найбільш пізні з відомих на сьогодні комплексів подібного типу відносяться до XVIII ст. З часів Нового царства, коли столицею стають Фіви, царські гробниці мають вигляд прямокутних довгих печер — до 100 м, вирубаних у скелях на західному березі Нілу.

## ЗНАННЯ

Магія в єгиптян була синонімом знання. Міфорелідійна свідомість єгиптян формувалась у процесі постійних магічних випробувань її основних елементів. Єгипетські маги користувались великою шаною в усі часи історії культури Близького Сходу. Значна частина магічної практики єгиптян була орієнтована на підтримування зв'язків з померлими та богами. Крім того, існували магічні знання, що використовувались у повсякденності.

Найбільш оригінальним явищем була медицина. Ця сфера у єгиптян здавна була досить структурована за спеціалізаціями: лікарі хвороб очей, зубів, «утробні лікарі», костоправи тощо, крім фізичної допомоги, зокрема, хірургічної, лікарі широко застосовували ефективні методи терапії. У творах лікарів часів Середнього та Нового царств досить точно описані симптоми і методи лікування типових хвороб населення, зокрема, всілякі шкірні хвороби, хвороби зору, хвороби органів дихання, шлункові хвороби тощо. Крім того, збереглися медичні довідники, де описані способи лікування черепно-мозкових ушкоджень, ушкоджень грудної клітини, хребетного стовпа, шиї, плечей. Єгипетські лікарі встановили зв'язок між головним мозком і органами руху. Вони з'ясували також походження деяких внутрішніх хвороб з відхиленнями у роботі серця і судин.

До найбільш розвинених галузей практичних знань єгиптян належить фармакологія і хімія. Але, як і загалом процес лікування, виготовлення ліків було невід'ємним від магії. Поряд зі вживанням всіляких порошків та напоїв, рекомендувалось застосовувати різні замовляння, заклинання та обряди. У магічній практиці єгиптяни надавали особливе місце сну як стану, що наближує до богів. Причому звичайні сни відрізнялись від обрядових, у які потрапляли після спеціальної підготовки у храмах за допомогою жерців.

Сон розглядався як досить ефективний метод лікування та свого роду «діагностики» майбутнього. Детально розробленою була космологічна антропологія, коли окремі частини тіла людини особливим чином символізуються і їм приписуються надзвичайні якості. Зокрема: око, ніс, рот, руки, серце, фалос тощо. Пропорції людського тіла стали вихідною величиною у формуванні систем мір довжини, в якій довго зберігались навіть назви: палець, долоня, лікоть та ін. Взагалі єгиптяни мали досить розвинене відчуття розмірності, відповідності, співвіднесеності, симетрії.

Давні єгиптяни користувались десятковою системою рахунку. Особливими знаками позначались числа 1, 10, 100, 1000, 10 000, 100 000, 1 000 000. Однак арсенал арифметичних дій був таки досить незначним. Крім простих способів складання та віднімання, вони знали множення та ділення, прості дроби. Хоча і за допомогою таких елементарних операцій єгипетським писцям вдавалось вирішувати досить складні завдання, зокрема, здійснювати розрахунки об'ємів і площ.

Основу технології вимірювання часу в єгиптян, як і в інших народів світу, становив досвід спостереження за світилами. Небо для мешканців Єгипту відігравало роль фундаменту світогляду. Усе, що відбувалось у небі, мало відбитись у площині землі. Водночас, астрономічні знання єгиптян не переросли в астрологію у такій мірі, як це сталось у Месопотамії.

У настінних розписах храмів та у папірусах залишились мапи зоряного неба, на яких у символічних образах зображені сузір'я, окремі зірки, планети. Більшість з них була ототожнена з представниками божественного пантеону. Єгипетські жерці відрізняли від зіркових міриад планети Меркурій, Марс, Юпітер, Сатурн, Венеру. Їм була відома технологія вираховування сонячних і місячних затемнень. Усе це знайшло широке використання у господарчій діяльності. Зокрема, єгиптяни навчились робити досить точні метеорологічні прогнози та, за траєкторією руху світла і особливо зірок, чітко орієнтовані монументальні меморіали давньоєгипетських царів — піраміди і храми.

Небесне коло єгиптянами було розділене на 36 частин. У кожній частині найяскравіша зірка вважалась «черговою», а греки називали її «деканом», оскільки вони з'являлись одна за одною напередодні сходу сонця з інтервалом у десять днів. «Чередування» «деканів» тривало рік — 360 днів. Ніч, а потім і день, єгиптяни ділили на 12 частин. На 12 частин-місяців ділили і рік. У кожному місяці нараховували по 30 днів. Кожен місяць був присвячений тому чи іншому богу: залежно від його космічної біографії. Позаяк у землеробському циклі єгиптян нараховувалось лише три сезони, місяці групувались по чотири і кожен з них був розписаний за видами сільськогосподарських робіт. Місяць ділився на три тижні по десять днів, або на шість тижнів по п'ять днів. Однак, встановивши розбіжності цієї системи з реальним сонячним циклом, єгиптяни додали п'ять днів — «епагомен», як назвали їх греки. Першим днем першого місяця року вважався день, коли зірка Сіриус (Сотіс) випереджає схід Сонця. Це означало початок розливу Нілу, що припадав на 19 липня. Пізніше єгиптяни помітили, що кожні чотири роки Сіриус запізнюється на добу: календарний і астрономічний рік розходились на чверть доби. Але власну календарну систему вони змінювати не стали, очевидно передбачаючи,

що подібні уточнення можуть бути нескінченними, а ось втратити ясність уявлень про час — теж, що втратити зміст космічного закону.

Усі ці та безліч інших знань протягом тисячоліть накопичувались, систематизувались та поновлювались у так званих «будинках життя» — храмових школах. Тут знаходились бібліотеки, архіви. Тут складались хронографія і словники з різних галузей знань. Освіта посідала досить престижне місце у системі цінностей єгиптян. Насамперед вона давала можливість уникнути важкої фізичної роботи. Лише писець — вільна і багата людина. Писець — це еліта, що обслуговує бога на землі. Успіх життя — це просування угору, поближче до «сонця», до царя. Наука, освіта надають шанс посісти досить прибуткове і почесне місце у канцелярії, суді або «будинку життя». Користь знання — у соціальних та економічних наслідках користування ними. Людина сприймалася у контексті посади, котру вона обіймала.

## ХУДОЖНІЙ СВІТ

Мистецтво не сприймалось як самостійний вид діяльності. Художня практика розглядалась у контексті ремесла. «Мистецький» означало «штучний», «вмілий», «майстерний». Мистецтво — це, передусім, техніка виконання, результат якої оцінюється якістю роботи. Це стосувалось і діяльності писця, і лікаря, і жерця або будь-кого, хто доводив свою професійну кваліфікацію. Втім один з ієрогліфів, що означав мистецтво, тлумачився і як творча діяльність, зокрема, бога-творця. Але творчість уявлялась не абстрактною, а конкретною: такою, що мала результат.

Конче важливе місце у житті єгиптян посідала музика. Володіння музичними інструментами і вміння співати під їх акомпанемент — входило до вимог, що ставились до випускників шкіл. Єгиптяни використовували різноманітні музичні інструменти. Зокрема, ударні — сістри, трішотки, різні типи барабанів; духові — флейти, гобой, труби; струнні — арфи, лютні, ліри. У численних композиціях на стінах храмів і гробниць музиканти представлені у камерних ансамблях, які супроводжують культовій процесії або беруть участь у святах. Часто повторюється зображення плакальниць і плакальників у сценах похорон. Якщо спочатку музика була пов'язана переважно з релігійним боком життя, то з часом її стали визначати ієрогліфом, що означав «вираз задоволення», «радіння». Це стосувалось вже не тільки культового колективного екстазу, а й індивідуального переживання, сприйняття музики як самостійно значимої форми.

Сфера використання музики розширювалась, що знайшло відображення в існуванні різних жанрів: гімнів на честь богів, погребальних плачів, весільних або любовних пісень, воєнної музики. Як і у інших народів давнього світу, в єгиптян домінувала усна виконавська традиція. Перші спроби запису музики відносяться до Середнього царства, а музична теорія — до еліністичних часів. Музичні позначки, що збереглись у образотворчих формах, надто лаконічні. Можливо, вони навмисно були закодовані у зв'язку з сакральним характером ритуальних пісень. У культових дійствах музика була невід'ємною від слова: вокальні та хорові співи належать до найдавніших видів музичної



творчості. При дворах фараонів Нового царства існували хорові капели. Управління хором є основою хейрономії. Це своєрідна система жестикуляції, покликаної передати ритмічний та мелодійний малюнок музичного твору – прообраз диригування. У музичних записах знак руки став основним ієрогліфом. Зазвичай хейроном був і співаком-солістом. Є зображення і диригента оркестру або інструментального ансамблю. За відсутності нотної системи уявити всі особливості еволюції творчого виконавського процесу дуже важко.

У Новому царстві другорядність музики у порівнянні з текстом поступово долається. Звичайною стає гнучка мелодія у виконанні соліста на духовому інструменті у супроводі струнних. Інструментальне виконавство та спів у Єгипті, як і більшості інших давніх суспільств, було невід'ємне від танцю. Задоволення отримували не лише від слухання, а й спостереження за виконавцями. Почесне місце музиканта в єгипетському суспільстві незалежно від того був він бродячим чи придворним, пов'язане із загальним ставленням єгиптян до будь-якого процесу творення як значущого. Творчість, за їх уявленнями, це продовження довгого ланцюга форм світобудови.

Поява різних ремесел і мистецтв пов'язувалась єгиптянами з космогонічними діями богів, які створили перші форми життя, форми зображень, плани храмів тощо. Аналогом давньогрецького слова «естетика» у Єгипті було слово «задоволення». Поняття «красота» пов'язувалось з образом бога, або його зображенням – відзеркаленням божественної сутності. Сприйняття бога невід'ємне від відчуття закону, а закону – від норми, правильності, що знаходить вираз у каноні. Конон – це система обов'язкових правил, композиційних принципів, універсальних засобів і прийомів художнього формоутворення. Слідування канону перетворювало процес творіння у священнодію. Канон як один із способів усвідомлення світу і наближення до його сакрального змісту відображав усі характерні ознаки художньої традиції єгиптян: монументальність, геометричну простоту, лаконічність художніх образів, чіткість конструктивного задуму, органічне поєднання умовного і достовірно-реалістичного. Основу єгипетського канону складали пропорційні співвідношення, які дозволяли синтезувати усі види мистецтва та релігію, суспільні норми тощо.

Ступінь жорсткості у дотримуванні канону визначався статусом персонажа в ієрархії: бог – фараон – вельможа – звичайна людина. Давньоєгипетський канон становив повноцінну художню систему, що містила у собі і образ, і усю образотворчу композицію. Пропорції розраховувались від загального до конкретного. У давньоєгипетській традиції склалось кілька канонізованих типів. Наприклад, фігура у повний зріст з виставленою уперед лівою ногою; фігура, що сидить на троні; фігура, що стала на коліна; «сидячі» зображення писців зі схрещеними ногами. Канон мав бути однаковим і для пластики, і для малюнку або живопису. У зображенні тіла на площині єгипетські майстри поєднували фронтальні положення з найбільш виразними боковими. При цьому голова і ноги подавались у профіль, плеч, руки, око – у фас, тулуб – у три чверті. Таке різнопланове зображення усе ж не виглядало деформованим. Основним кутом зору в єгипетському каноні є фронтальний. Будь-які зображення єгиптян відрізняються чіткістю ліній з підкресленою прямокутністю, особливо у «сидячих» статуях або рельє-

фах. Релігійно-магічний характер розписів, рельєфів, скульптур вимагав збереження портретних рис обличчя померлого. Але вікові характеристики були не актуальними. Індивідуальне типізувалося, отримуючи ознаки вічності.

Матеріалом для статуї слугували коштовні породи дерева, піщаник, алебастр, базальт, граніт, вапняк. Намагаючись максимально наблизитись до оригіналу, скульптори розфарбовували статуї за кольоровим стандартом: чоловічі фігури — у червоно-коричневих кольорах, жіночі — у жовто-білих. Основні прийоми малюнка фігури так само як і скульптури були вироблені в Давньому царстві і використовувались протягом усієї історії державності Єгипту. Хоча певні стилістичні зміни у межах канону очевидні.

Якщо мистецтво Давнього царства строге за формою, монолітне, масивне за об'ємами та пропорціями, то мистецтво Середнього царства значно конкретніше, більш деталізоване, динамічне. Індивідуальна схожість у портретах царів стає помітнішою. Монументалізм попередніх часів втрачається. Ритуальні статуї тепер розміщуються і у храмах поряд з зображеннями богів. Разом із зростанням у суспільному житті ролі середніх прошарків населення, збільшується кількість зображень приватних осіб. Це переважно невеликі статуї, в яких канон досить вільно переказаний. Більш різноманітним стає жанровий набір композицій: крім культових сцен, сцен полювання, зображень свят виникає пейзаж, з'являються сцени з життя, зображення історичних подій.

У мистецтві Нового царства очевидною стає загальна тенденція до декоративності, формується традиція графіки (у вигляді ілюстрацій до «Книги мертвих»). З'являється нове відчуття краси, в якому основу становить виразність. Портрети набувають характерності. Справжня культурна революція, що відбувалась у Єгипті за часів Аменхотепа IV-го (Ехнатона) у середині XIV ст. до н.е., знайшла відображення у стилістичних змінах у образотворчому мистецтві. Максимально наближуючи зображення до оригіналу, художники відходять від офіційних стандартів минулого, доводячи іноді портретну схожість до гротеску. Серед нових сюжетів — цар у сімейному колі, де головні діючі особи позбавлені рис божественної недоторканості. Це нова стадія пошуку більш глибокого і досконалого виразу духовного змісту канону. Одним з найяскравіших результатів його є скульптурний портрет Нефертіті.

Досить короткий Амарнський період художньої культури Єгипту наклав незгладимий відбиток на образотворчий процес наступних віків. У подальшому портрет отримує більшу психологічну глибину, більш розкутими стають пози фігур. Майстри починають експериментувати з різними матеріалами, комбінуючи їх і використовуючи різні прийоми обробки, намагаючись досягти більшої виразності. У настінних розписах у гробницях знаті поліхромний рельєф поступово витісняється живописними сценами з досить вільним художнім тлумаченням фігур.

Статуї-колоси царів епохи Рамсесів, величезні луксорські і карнакські храмові споруди царів XIX-XX династій стали демонстративною історичною відповіддю на релігійний замах Ехнатона. Стіни храмів вкриваються численними строкатими, багатофігурними рельєфами зі сценами битв і війн. Гробниці містять у собі зображення щедрих бенкетів, витончених повсякденних насолод життям; папірусні малюнки передають інтимні подробиці приватного життя царів.

Вдосконалення образотворчої техніки протягом першого тисячоліття до н.е. відбувалось разом з наростанням тенденції до ідеалізації образів. Особливо помітним це стає у саїський період – час XXVI династії, коли художники старанно відновлюють стандарти Давнього царства. Досягаючи віртуозності стилю, вони втрачають навички індивідуалізації портретів, створюють типізовані зображення. У подальшому канонічна образотворчість виливається у стилістичну копіювання, коли релігійно-філософський зміст образу втрачається, але техніка виконання досягає найвищих рівнів досконалості. На цьому етапі єгипетську художню традицію поглинає еліністична культура. Їх синтез демонструють так звані фаюмські портрети – своєрідний еліністично-єгипетський переспів заупокійного культу. Давньоєгипетській образній системі судилося у подальшому відіграти важливу роль у становленні християнської символіки та іконографії. В образотворчій традиції єгиптян людина ще не є центром космосу, але цілком співвідноситься з його пропорціями.

## ЛІТЕРАТУРА

Літературна спадщина єгиптян відрізняється з-поміж, інших давньосхідних літератур досить великим жанровим розмаїттям. Як і мистецтво, словесність Давнього Єгипту пройшла шлях від магічних культових текстів до витонченої лірики та психологічної і філософської прози. Звичайно, більшість творів, що дійшли до наших часів, не мали самостійного художнього значення. Невизначеним залишилось і їх авторство.

Від часів Давнього царства, яке самі єгиптяни вважали «золотим віком» своєї історії, до нас дійшли найдавніші культові твори: «Тексти пірамід», знайдені у гробницях царів V династії. Центральне місце у цьому зведенні формул заупокійного ритуалу посідає геліопольська космогонія, що стає у цей час загальнодержавною. «Тексти пірамід» мали на меті забезпечити безсмертя царя і відображають намагання будь-що досягти цього. Одним з елементів заупокійного культу була турбота про збереження імені небіжчика. Разом з ім'ям на погребальних пам'ятках з'являються титули померлого, його посада, перелік пожертв, а згодом – додаються описи найбільш яскравих епізодів з життя. Так сформувались автобіографічні, тобто створені від імені померлого надписи. У них окреслюється своєрідний моральний кодекс вищих прошарків давньоєгипетського суспільства. Найбільш змістовні автобіографії дійшли до нас від часів V-VI династій (26 - 23 ст. до н.е.).

Образ ідеального чиновника моделюється у дидактичній літературі. Одним з найпопулярніших жанрів її були повчання, що приписувались мудрецам III-V династій. Зокрема, Імхотепа, Джедефхору, Птахотепа та ін. «Повчання Птахотепа», наприклад, збереглось у кількох пізніх копіях. Текст складається з 46 порад, у яких моральні рекомендації молодому чиновнику перемежаються з наставленнями з життєвого досвіду.

Класичним періодом історії літератури Єгипту вважається Середнє царство. Розпад держави, голод, зростання центробіжних тенденцій у політичному житті, падіння авторитету царської влади під час першого Перехідного періоду не могли не позначитись на умонастроях єгиптян. Стан духовного смутку змушує шукати нової норми і в

устрої суспільства, і в принципах влади, і в оцінці людських діянь. З'являються твори, складені від імені царя. Наприклад, «Повчення гераклеопольського царя своєму сину Мерікара». У ньому йдеться про відповідальність фараона за порядок і справедливість у країні, чітко вказано на залежність потойбічного існування царя від характеру його вчинків. Магічний варіант морального шляху у вічність міститься у нових заупокійних текстах – «Текстах саркофагів», що залишилися на внутрішній поверхні дерев'яних гробів царів VIII-XVII династій. Офіційна ідеологія Середнього царства доводила значимість культових традицій для поновлення духовної єдності країни.

Певний скепсис щодо перспектив безтурботного існування після смерті представлений у «Пісні арфіста». Під цією назвою дослідники мають на увазі півтора десятки текстів, об'єднаних схожими мотивами і настроями. Усе існуюче приречено на шезання, ніхто з мертвих не повернувся, щоб заспокоїти живих, з часом не залишається навіть спогадів про тих, хто пішов. Тому не треба думати про смерть, – вона неминуча. Життя дається для того щоб веселитись і «святкувати прекрасний день». З цими творами перекликається «Бесіда розчарованого зі своєю душею». Очевидно, на зміну твердим переконанням у надійності і правильності устрою всесвіту в Середньому царстві приходять роздуми про зміст життя і мету діяльності людини. Вимога справедливості як свідчення рівності людей лунає у «Повісті про красномовного селянина». Справедливість як поновлення норми в управлінні державою, коли трон отримують ті, хто має на це право, представлено у кількох «публіцистичних» творах. Зокрема, «Пророцтві Неферті», «Повченні Аменемхета 1-го», «Реченні Іпуера». У них зображуються різні варіанти соціальних аномалій – від хаосу анархії до голоду, загальної ненависті та свавілля, заколотів та бунтів. Їх подолання і виправлення ситуації пов'язується з рішучим, сильним, справедливим царем.

Найвідомішим у Середньому царстві і подальші часи літературним твором є «Повість про Сінухе». Це майже пригодницька історія, насичена конкретними фактами, побутовими замальовками і навіть документами. За формою цей твір – автобіографія, але з майстерно побудованим сюжетом, достовірно психологічна, написана живою, дотепною мовою, вишуканим і витонченим стилем. Більш фантастичний варіант пригод наведений у оповіданні. Про «потерпілого корабельну аварію» – просякнуту патріотичними настроями. Розмаїття чудесних сюжетів представлено у казках «Папіруса Весткар» (кінець Середнього царства), які уперше в світовій літературі демонструють композицію казки у казці.

За часів XVIII династії Єгипетська культура набуває світового значення, насичуючи традиції сусідніх народів. Водночас вона стає більш динамічною, демократичною, відкритою і відвертою, індивідуально-творчою. Деякі з цих рис очевидні у 125 главі «Книги мертвих» – зібранні заупокійних текстів, що супроводжували у той світ не тільки царів і вельмож, а й простих смертних. Саме 125 глава містить описання загробного суду Осіріса і етичні стандарти єгипетського суспільства. Про рівень десакралізації міфології єгиптян свідчить поява казок, наприклад, про Осіріса і Ісиду, про Хора і Сета. Найпопулярніші боги у них представлені досить пародійно, обтяжені людськими недоліками і слабкостями. Подальшого розвитку у цей час набула літературна обробка фольклорних сюжетів, проблематика яких є досить традиційною: – боротьба добра і зла. Такими є

«Казка про двох братів», «Казка про правду і кривду». Тема неминучості долі проглядає у «Казці про приреченого царевича». Іншого походження казка про сварку гіксоського царя Апопі і правителя Фів Секененра, або казка про взяття м. Юпи, які мають реальні історичні підвалини.

Тема війни, перемог, воєнної сили і вдачі присутня у численних історичних надписах царів і вельмож, написаних у стилі історичного оповідання. До такого роду текстів відносять «Аннали» Тутмоса III, що накреслені на стінах Карнакського храму Амона у Фівах. Героєм «Поєми Пентаура», де описується знаменита битва між єгиптянами і хеттами при Кадеші на початку XIII ст. до н.е., є Рамсес II. У «Стелі Ізраїля» – що відноситься до часів правління сина Рамсеса II – Мернептаха, оспівується перемога фараона над лівійцями. Даниною захопленням єгиптян XI ст. до н.е. мандрами є майже документальна оповідь про відвідування Біблу – «Мандрі Ун-Амона».

Крім офіційної літератури, куди відносять і уцілілі фрагменти повчань, писці створюють новий жанр – любовну лірику. Його основу становлять народні пісні про кохання. Стилистично оброблені фольклорні сюжети, досить прості і наївні за формою і змістом, співіснували з «салонними» – більш витонченими і образними. Але і ті, й інші складають один з небагатьох пластів новоєгипетської літератури, що зберігав якийсь час творчий потенціал. У середині I тис. до н.е. очевидним є своєрідний духовний ренесанс Єгипту, побудований на пошуках першоджерел культурної норми, що вочевидь руйнувалась з ослабленням авторитету царської влади.

Чим далі Єгипет занурювався у коловорот міжкультурних взаємодій, тим більш очевидно ставала його історична втома, відсутність динаміки розвитку. Чим далі єгипетська цивілізація втрачала свою самотність, тим більш очевидно ставала тенденція свідомої архаїзації культури. Саме у цей час єгиптяни старанно збирають і переписують старовинні папіруси. Своєрідна історизація свідомості населення Єгипту вилилась у імітацію художніх канонів, реставрацію давніх магічних ритуалів, пов'язаних, зокрема, з культом тварин, надмірну символізацію релігійної і політичної практики, світоглядний еkleктизм, намагання очистити свою мову від семітизмів, а пантеон богів – від азійських запозичень. «Сказання про Петубасте», «Повчання Аменемопе», «Апологія горщечника перед царем Аменофісом про майбутню долю Єгипту» та інші твори демотичної літератури – завершальні літературні риси силуету культури пізнього Єгипту.

Хвиля еллінізму вкрила береги єгипетської цивілізації, але річище її культурних традицій залишилось одним з визначальних чинників у виборі подальшого напрямку духовного пошуку народів Середземномор'я. Символом цієї епохи стали Олександрійська бібліотека, Мусейон, Фароський маяк. Дельта Єгипту перетворилась на затишну гавань філософії, теології, літератури, науки. Олександрія – елліністичне місто на єгипетській землі – стала символом союзу Сходу і Заходу наприкінці давньої історії Європи і Азії, а згодом і важливою сходинкою в історії християнства.

## Підсумок

Давньоєгипетська культура є однією з найбільш оригінальних і авторитетних духовних систем давнього світу. Природна ізольованість Єгипту забезпечила самобутність і динаміку його традицій. На відміну від багатьох інших давніх культур, єгипетська у сповна розкрила свій потенціал вже на ранніх етапах історії. Упродовж кількох тисячоліть єгиптяни у своїй культурній практиці спиралися на ті ідеї, норми та стандарти, які були вироблені наприкінці IV - на початку III тис. до н. е. — разом із формуванням державності. Єгипетська міфологічна система, попри численні архаїзми, виявилась досить гнучкою, аби зберегти свою значимість як світоглядного чинника упродовж усієї історії Давнього Єгипту. Забезпеченню спадкоємності культурного досвіду єгиптян багато у чому сприяла синтетична система культів, яка передбачала можливість формального їх оновлення при збереженні концептуальної цілісності. З міфо-ритуальними традиціями пов'язано виникнення давньоєгипетської системи письма, накопичення наукових знань, насамперед, у медицині, математиці, астрономії; зародження художньої словесності, архітектури та мистецтва. Наріжними каменями духовності єгиптян були сонячний культ, культ Осіріса, культ фараона, які по-різному втілювали ідею вічного існування, а точніше ідею змістовності життя у будь-яких його формах. Так само як точкою відліку якості життя був бог, основою творчості вважався канон. Відтак, художня діяльність, зокрема мистецтво єгиптян, може вважатись канонічним. Упродовж багатьох тисячоліть канонічність не заважала єгиптянам вдосконалювати техніку та змінювати стилістику образотворчої діяльності. Надзвичайна пластичність культурної системи єгиптян сприяла наслідуванню її елементів народами Середземномор'я та Близького Сходу.

### Запитання для самоперевірки

- Які основні етапи історії культури давнього Єгипту?
- Які міфологічні концепції співіснували у давніх єгиптян?
- Що являє собою писемність стародавніх єгиптян?
- Які теми та ідеї характеризують літературу традицію давнього Єгипту?
- Як впливав заупокійний культ давніх єгиптян на їх художню культуру?
- Які художні форми представляють культуру Єгипту періоду Давнього царства?
- Як розвивалась наукова думка давніх єгиптян?
- У чому полягають особливості культури Єгипту періоду Середнього царства?
- Що є характерним для культури Єгипту періоду Нового царства?

### Література

- Антес Р.* Мифология в древнем Египте // Мифологии древнего мира. — М., 1977. — С. 55 - 121.
- Бадж Е.А.У.* Египетская Книга Мертвых: Путешествие Души в Царстве Мертвых. — М., 2002. — 40 с.



- Бадж Э.А.У.* Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц / Пер. с англ. — М., 2001. — 528 с.
- Белова Г.А.* Раскопки и открытия в дельте Нила. — СПб., 2002. — 192 с.
- Богословский Е.С.* Древнеегипетские мастера. — М., 1983. — 366 с.
- Брантон П.* Путешествие в сакральный Египет: Пер. с англ. — М., 1997. — 428 с.
- Бриер Б.* Древнеегипетская магия. — М., 2000. — 381 с.
- Дженкинс Н.* Ладья под пирамидой: (Царская ладья фараона Хеопса). — М., 1986. — 125 с.
- Египетская мифология. Энцикл./ Пер. с англ. — М., 2002. — 592 с.
- Ж.-Ф. Шампольн* и дешифровка египетских иероглифов. — М., 1979.
- Жак К.* Египет великих фараонов. История и легенды. — М., 1992. — 326 с.
- Жак К.* Нефертити и Эхнатон. — М., 1999. — 224 с.
- Замаровский В.* Их величества пирамиды. — М., 1986. — 430 с.
- История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации : В 2 ч. / Редкол.: Б. Б. Пиотровский (отв. ред.) и др.] ; АН СССР, Ин-т востоковедения, Отд. древ. Востока. — М., 1983. — Ч. 2. Передняя Азия. Египет. — 1988. — 622 с.
- Картер Г.* Гробница Тутанхамона: Пер. с англ. — М., 1959. — 261 с.
- Кацнельсон И.С.* Тутанхамон и сокровища его гробницы. — М., 1979.
- Кинк Х.А.* Как строились египетские пирамиды. — М., 1967. — 111 с.
- Коростовцев М.А.* Религия Древнего Египта. — М., 1976. — 336 с.
- Котрелл Л.* Во времена фараонов. — М., 1982. — 380 с.
- Культура древнего Египта / Отв. ред. И.С. Кацнельсон. — М., 1976. — 444 с.
- Липинская Я., Марциняк М.* Мифология Древнего Египта. — М., 1983. — 223 с.
- Матье М.Э.* Искусство Древнего Египта. — М., 1970. — 199 с.
- Матье М.Э.* Искусство Древнего Египта. — СПб., 2001. — 798 с.
- Монтэ П.* Египт Рамсесов: Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пер. с фр. — М., 1989. — 376 с.
- Морэ А.* Цари и боги Египта. — М., 1998. — 237 с.; 2002.
- Павлов В.В.* Искусство Древнего Египта. — М., 1962. — 71 с.
- Перепелкин Ю.Я.* История Древнего Египта. — СПб., 2000. — 559 с.
- Поменранцева Н.А.* Эстетические основы искусства древнего Египта. — М., 1985. — 254 с.
- Рак И.В.* Мифы Древнего Египта. — СПб., 1993. — 269 с.
- Солкин В.В.* Египет: Вселенная фараонов. — М., 2001. — 446 с.
- Тураев Б.А.* Египетская культура. — М., 1920. — Т.1.
- Тураев Б.А.* Египетская литература. — СПб., 2000. — 335 с.
- Элбрахт П.* Трагедия пирамид: 5000 лет разграбления египетских усыпальниц. — М., 1984. — 214 с.